

Кенжебаев Д.О.

**КОТОРМОДОГУ КОМПЕНСАЦИЯ ТҮШҮНҮГҮ
(Ч.Айтматовдун айрым чыгармаларынын которулуш мисалында)**

Кенжебаев Д.О.

**СЕМАНТИЧЕСКАЯ КОМПЕНСАЦИЯ В ПЕРЕВОДЕ
(на примере переводов некоторых произведений Ч.Айтматова)**

D.O. Kenzhebaev

**SEMANTIC COMPENSATION IN TRANSLATION
(on the example of translations of some works of Ch.Aitmatov)**

УДК: 811.512.154

Котормо теориясында жана практикасында алмаштыруу, орун алмаштыруу, кошумчалоо, калтырып которуу (элиминация), жалтылап которуу, компенциялап которуу деген өңдүү лексика-грамматикалык трансформациялардын бир катар түрлөрү бар экендиги маалым. Трансформациянын аталган түрлөрү бири-биринен принципалдуу өзгөчөлүктөр менен айырмаланышат. Бул макалада которуу тажырыйбасындагы компенция түшүнүгүнүн теориялык маңызы Ч.Айтматовдун “Жамийла”, “Саманчынын жолу” повесттеринин котормолорунан алынган айрым үзүндүлөр аркылуу иллюстрацияланып берилди.

Негизги сөздөр: котормо, компенция, компенциялап которуу, лексикалык каражаттар, грамматикалык каражаттар, кошумчалоолор, котормочунун компетенттүүлүгү.

В практике перевода применяются такие виды лексико-грамматических трансформаций как, замены, дополнение, опущение (элиминация), генерализация, компенция, каждый из которых имеет свои принципиальные особенности. В данной статье для иллюстрации теоретической основы понятия семантической компенции в переводческой деятельности приведены соответствующие фрагменты из переводов произведений Ч.Айтматова как “Джамиля” и “Материнское поле”.

Ключевые слова: перевод, компенция, семантическая компенция, лексические средства, грамматические средства, дополнения, компетентность переводчика.

In the practice of translation, such types of lexical and grammatical transformations are used as, substitutions, additions, omissions (elimination), generalization, compensation, each of which has its own fundamental features. In this article, to illustrate the theoretical basis of the concept of semantic compensation in translation activities, relevant fragments from the translations of Ch.Aitmatov's works are presented as “Jamila” and “Maternal Field”.

Key words: translation, compensation, semantic compensation, lexical means, grammatical means, additions, translator's competence.

Котормо теориясындагы компенция түшүнүгүн түп нуска тексттеги мазмунду толук кандуу берүү максатында анын котормо текстте кеңейтилиши катары түшүнүшүбүз керек. Мындай кошумчалоолор лексемалардын ошондой эле грамматикалык каражаттардын кошумчаланышы менен коштолушу ыктымал [2, 43-б.]. Маселен, кыргыз тилиндеги бир эле макалдын ар башка котормочулар тарабынан ар кан-

дай варианттагы кошумчалар менен которулгандыгын карап көрөлү: **Тандаган тазга жолугат - Кто долго выбирал, искал жену красивую, и наконец-то взял-плешивую [7, 25-б.] - Выбирала, выбирала, да на плешивого напала [8, 121-б.]**. Макалдын котормо варианттарынан көрүнүп тургандай, биринчи котормодо эркек кишинин өзүнө жубай издеп, тандап отуруп тазга жолугушу катары чечмеленсе, ал эми экинчи котормодо кыз кишинин тандап отуруп тазга жолугушу туурасында сөз болуп жатат. Оригиналдагы грамматикалык субъектиге карата котормодо орус тилиндеги род категориясына байланыштуу келип чыккан грамматикалык формалардын берилишин грамматикалык кошумчалоолор катары баалоого болот (выбирал, искал жену, взял муж. род.). Ал эми экинчи вариантта бир эле сөздүн (выбирала, выбирала) эки кайталанышы тандоонун узак болгондугунун эффектисин берүү максаты менен түшүндүрүлөт да, “тандаган” деген сөздүн “выбирала, выбирала” деп которулушу лексикалык кошумчалоолор катары каралышы керек.

Кошумчалоолор же компенция лексикалык же грамматикалык деңгээлде гана болбостон, бүтүндөй тексттик үзүндүлөр да котормо тексттерде кошумчалоолор катары келип калышы толук ыктымал. Мисал иретинде Ч.Айтматовдун «Саманчынын жолу» повестинин которулушунан сөз болуп жаткан маселе карата үзүндү алып, талдап көрөлү. Чыгарманын кыргыз тилиндеги варианты Толгонай менен Жер-Эненин диалогунан башталса, котормодо авторкотормочу чыгарманын башына кошумча киргизип, орус окурманын баш каарман Толгонай менен кыйыр планда тааныштырып, мемиреп «эс алып жаткан» Жер-Эне менен Толгонай экөөнүн ортосунда боло турган диалогго элпек, ийкемдүү даярдайт.

Жогоруда сөз болгондой, чыгарманын кыргыз тилиндеги варианты Толгонайдын Жер-Эне менен амандашуу диалогунан башталат:

- Амансызбы, куттуу талаам.

- Аманчылык. Келдиңби, Толгонай. Былтыркыдан дагы карый түшүпсүң го. Чачың куудай, колунда таяк.

- Өмүр өтүп бара жатпайбы, Жер-Энем, ардан дагы бир жыл өттү. Бүгүн менин сыйынуу күнүм.

- Билем, келеринди күтүп жаткам, Тологонай. Бул жолу сен баланды да ээрчите келмек эмес белең?

- Ооба, бирок бул сапар жалгыз келдим.

- Демек, сен ага эчтеме айткан эмес экенсиң да, Тологонай.

- Жок, айтпадым ж. б.

Эми орус тилиндеги вариантты алып, оригиналга салыштырып көрөлү:

В белом свежестыранном платье, в темном стеганом бешменте, повязанная белым платком, она медленно идет по тропе жнивья. Вокруг никого нет. Отшумело лето. Не слышно в поле голосов людей, не пылят на проселках машины, не видно вдали комбайнов, не пришли еще стада на стерню.

За серым большаком далеко невидимо протирается, осенняя степь. Бесшумно кочуют над ней дымчатые гряды облаков. Бесшумно растекается по полю ветер, пребирая ковыль и сухие былинки, бесшумно уходит он к реке. Пахнет подмокшей в утренние заморозки травой. Земля отдыхает после жатвы. Скоро начнется ненастье, польют дожди, запорошит землю первым снегом и грянут бураны. А пока здесь тишина и покой.

Не надо мешать ей. Вот она останавливается и долго смотрит потускневшими, старыми глазами.

Котормочунун бул экспозициялык маанайдагы кошумчалоосун орундуу, ынанымдуу жеңил “пластикалык” өзгөртүү катары баалап, тексттик деңгээлдеги кошумчалоонун мыкты үлгүсү дешке болот. Чыгарманын котормо вариантынын өзүнчө оригиналдуу, ийкемдүү, рельефтүү чыгышынын бир катар себептеринин бири катары андагы орундуу кошумчалоолорго да байланыштуу экендигин белгилөөгө шарт. Демек, биз бул мисалдан трансформациялык кошумчалоолор же компенсация сөздүк, сөз айкаштык, сүйлөмдүк деңгээде гана болбостон, бүтүндөй тексттик деңгээлде да боло тургандыгын көрдүк. Тексттик деңгээлдеги кошумчалоолор котормочу тараптан киргизилиши ыктымал. Мунун мисалы катары биз жогоруда “Саманчынын жолу” повестинин орус тилиндеги котормосундагы кошумчалоолорду келтирдик. Мындан тышкары көлөмдүү кошумчалоолор түп нуска тексттин авторунун которула турган тексттеги идеяга байланыштуу айткан учкул сөздөрүнөн же пикирлеринен да болуусу мүмкүн. Мындай кошумчалоолорду котормо теориясында “орнаменталдык шилтемелер” (орнаментальное цитирование) деп атоо салты бар. Тексттик деңгээлдеги кошумчалоолорду киргизүүнүн негизги максаты түп нускадагы информациянын котормо тилде реципиентке жеткиликтүү болуусу үчүн негизги текстке киришүү, андагы маалыматты окурмандын кабыл алуусуна шарт түзүп, аны өбөлгөлөө прагматикасы менен түшүндүрүлөт. Маселен, котормочу түп нусканы которууга киришүүдөн мурда түп нусканын автору, ал жашап өткөн тарыхый доор, автордун социалдык статусу, кесиби, тутунган көз караш-кон-

цепциясы сыяктуу сырткы маалыматтардан кабардар болуусу керек. Котормочуга белгилүү болгон бул маалыматтарды же болбосо түп нусканын авторунун которууга кириптер болгон тексттеги информацияга үндөш башка тексттерин котормочу котормонун башына же аягына кошумчалап киргизип койгон учурлар да кездешет. Бирок котормонун компенсациялап которуу ыкмасы маалыматты бир тилден экинчи тилге толук ачып берүүнүн оптималдуу ыкмасы катары кеңири колдонулганы менен, которуунун бардык эле кырдаалдарында бул ыкманы колдоно берүүгө болбойт. Себеби түп нускада берилип жаткан ойду котормодо түшүндүрүп берүү ашыкча, эпсиз тилдик конструкциялардын, чакчыл түрмөктөрдүн орун алышына алып келиши ыктымал. Мындай жагдай өз кезегинде которулуп жаткан объекттен угуучунун (оозеки котормодо), окурмандын (жазуу түрүндөгү котормодо) көңүлүн башка нукка бурулушуна себеп болуп, котормо тексттин информативдүүлүгүнүн деңгээлин төмөндөтөт. Анткени түшүнүктү туюндурууда тилдик каражаттардын сыйымдуулугу, кыскалыгы, эске тутууга жана колдонууга ыңгайлуулугу котормо тексттин информативдүүлүгүн арттырат. Так ушул жагдайларга байланыштуу, компенсациялап которуу ыкмасы алгачкы этапта (тилдик реалиттерди жаңыдан таанып жаткан этапта) которуунун ыкмасы катары колдонулуп, андан соң баяндап таржымалоонун объектиси калькалаштыруу же транслитерация ыкмалары аркылуу которула баштагандыгын которуу практикасынан байкоого болот. Же болбосо транслитерацияланган вариант менен анын түшүндүрмөсү кабатталып берилген учурлар да котормо практикасында аз эмес. Мындай учурда транслитерациялоо түп нусканын стилдик спецификасын сактоо максатында колдонулса, ал эми анын (түп нусканын) маани-маңызын ачуу милдети текстке жана келген же анын алдына шилтеме катары берилген түшүндүрмөлөр аркылуу ишке ашырылат. Мындай компенсацияларды, шилтемелерди көркөм чыгармалардын которулушунан да кезиктиребиз. Маселен, Ч.Айтматовдун «Жамийла» повестинин котормосунда (которгон А.Дмитриева) төмөндөгү үзүндүлөрдүн котормолорун жогоруда айтылган пикирлерге карата мисал иретинде келтирүүгө болот: **...Токол - вторая жена. О, как ненавижу я это слово; ...В малом доме остались мать, которую я называл «кичи апа» - младшей матерью; ...Но я называл ее «джеңе», как жену старшего брата, а она меня «кичине бала» - маленьким мальчиком; ...Устаке-так почтительно у нас называют мастеровых людей; ...Сүйүнчү-давайте мне плату за хорошую весть; ... Пусть покровитель хлеборобов Дыйкан-баба побудет здесь** ж.б. Ушул өңдүү эле тилдик компенсациялардын тексттин алдына келиши поэзиянын которулушунда да көбүрөөк кездешет.

Бирок компенсациялап, б.а., мазмундук жактан трансформациялап которууда да котормочу эквивалентсиз лексиканын которула турган тилдеги эң оптималдуу деген вариантын табуу менен, оригиналдан ашыкча четтеп кетпөөсү керек. Себеби эркин котор-

мо деген сөзгө жамынып алып, каалагандай алымчалап, кошумчалап которо берүүгө болбостугу котормо практикасында эчак далилденген. Ал гана эмес котормо теориясында морфологиялык, синтаксистик трансформациялардын, б.а., грамматикалык каражаттардын которулушу да котормонун сапаттык деңгээлине таасирин тийгизерине жогоруда талдоого алынган мисалдардан улам ынанабыз. Албетте, котормо практикасында, асыресе, көркөм тексттердин которулушунда ар бир грамматикалык каражаттын которулушун тескеп, изилдеп которуп отуруу мүмкүн эмес. Бирок которулуп жаткан тексттин мазмунун котормо тилде берүүдө грамматикалык бөтөнчөлүктөр, мүчөлөр, айрым учурда тыныш белгилер дагы принципалдуу мааниге ээ болуп калышы толук ыктымал. Мындай пикирди поэтикалык синтаксистин маселелерин [1, 108-б.], тексттин лингвистикалык проблемаларын [3, 90-б.], көркөм тексттерге лингвистикалык илик жүргүзүүнүн негиздерин [4, 77-б.] изилдеген кыргыз окумуштуулары бир ооздон белгилешет. Маселен, ар бир тилдик бирдиктин поэтикалык кызматы туурасында көркөм чыгармалардын мисалында сөз кылып келип, окумуштуу Б.Усубалиев төмөндөгүдөй пикирин айтат: "...Мында бүтүндөй көркөм текст дааналап айтканда, анын бүтүндөй мазмуну көп маанилүү болуп саналат, ушуга байланыштуу көркөм чыгарма белгилүү бир деңгээлде кубулуп турат, ар ким ар кандай кабылдайт, атүгүл бир эле адам тарабынан ар башка убакта ар башкача кабыл алынышы толук ыктымал. Бүтүндөй көркөм тексттин көп маанилүүлүк касиети андагы ар бир сөзгө жайылып, ага өзгөчө бир маани жана ыраңтүс берет. Ошондуктан көркөм кептеги көп маанилүүлүктү чылгый лингвистикалык кубулуш катары кароо туура эмес, ал муну менен байланышта болсо да, поэтикалык (социалдык, психологиялык) кубулуш болуп саналат. Бир-эки мисал келтире кетели. Адегенде өзүңөргө жакшы белгилүү болгон «Байчечек» аңгемесиндеги **шаарына** деген сөздүн жалпы элдик тилдеги жана көркөм кептеги (аңгемедеги) маанисин салыштырып көрөлү. Бул сөз үчүнчү жакта турган кайсы бир нерсенин (адамдын, жандыктын ж.б.) өзү жашаган жерге (шаарга) багыт алгандыгын билдирет жана тилде көбүнчө ушундай гана тике мааниде колдонулат. Ал эми «Байчечекте» деле ушул маани сакталып калган, б.а., Кыяз өзү жашаган шаарга багыт алууга тийиш, бирок муну менен катар ал бир нече мааниге, болгондо да жуурулушкан, карама-каршы мааниге да ээ экендигин жогоруда кеңири сөз кылган элек. Демек, шаарына сөзү аталган чыгармада көп мааниге ээ: ал тике маанисинде колдонулуу менен, өзүнө социалдык жана психологиялык жагдайларды камтып турат [4, 77-б.].

Окумуштуунун пикиринде таасын белгиленгендей, тексттерде тилдик каражаттардын маанилери кубулуу, катмарлануу касиетине ээ болуу менен, бүтүндөй тексттердин мазмунун кош пландуу семантикага ээ кылып турат. Ошондуктан которуунун компенсациялап которуу ыкмасын пайдаланууда котормочу которула турган тилдик каражаттын контекстте келген маанисине көңүл коюп, котормонун стандарттуу эмес кырдаалдарында эң оптималдуу деген чечимди кабыл алуусу керек. Ал эми мындай чечимдердин туура, адекваттуу кабыл алынышы котормочунун адистик компетенттүүлүгүнө байланыштуу экендигин баса көрсөтмөкчүбүз. Демек, бир элдин маданиятында, дүйнө тааным концепцияларында жашаган түшүнүктөрдү туюндурган сөздөр которуу зарылчылыгы келип чыккан учурда абсолюттуу, толук эквиваленттүүлүк деңгээлинде которулбаса да чечмеленип, түшүндүрүлүп, б.а., компенсацияланып которулушу же транскрипцияланып таржымаланышы ыктымал. Бирок котормонун мындай ыкма менен ишке ашырылышын абсолюттуу которулуу принцибине да жаткызууга болбойт. Мындан которуунун салыштырмалуу түшүнүк экендиги туурасындагы жыйынтыкка келүү менен, которуунун салыштырмалуу принцибин жетекке алуунун талапка ылайык экендиги келип чыгат. Которуунун мындай орток принциби тил-ойлоо-турмуш чындыгын кабылдоо сыяктуу адамдын акыл ишмердигинин динамикалуу, өзгөрмөлүү компоненттерине негизделген. Тагыраак айтканда, ой жүгүртүү аркылуу турмуш чындыгын кабылдоо тил аркылуу материализацияланып формага ээ болот да, өз кезегинде тил аркылуу формага салынган каражаттар таанып билүүнүн чегин кеңейтери белгилүү. Ал эми котормодо болсо мындай процесс түп нуска тилден котормо тилге тилдик каражаттар аркылуу жаңы түшүнүктөрдүн киришин шарттап, котормо тилдин лексикасын толуктайт. Жыйынтыктап айтканда, котормону салыштырмалуу ишмердик гана эмес ал прогрессивдүү мүнөздөгү ишмердик катары да баалоого болот.

Адабияттар:

1. Абдыкеримова А.Э. Лингвистикалык поэтика. - Каракол, 2008.
2. Алексеева И.С. Введение в переводоведение. - М., 2011.
3. Маразыков Т.С. Кыргыз тилинде текстти интеграциялоочу лингвистикалык каражаттар (3-китеп). - Б., 2005.
4. Усубалиев Б.Ш. Көркөм чыгармага лингвистикалык илик. - Б., 1994.
5. Айтматов Ч.Т. Гүлсарат. - Ф., 1978.
6. Айтматов Ч.Т. Полное собрание сочинений. II том. - Б., 2008.
7. Гребнев Н. Пословицы и поговорки. - М., 1965.
8. Шамбаева Б.С., Иптарова А.С. Кыргызча-орусча-англисче макал-лакаптар. - Б., 2008.

Рецензент: д.филол.н. Мусаев С.